

**Əhməd Bəy Ağaoğlunun Siyasi Fəaliyyətinin Mühüm Mərhələsi:  
“Difai” Partiyasının Yaradılması Və Proqramı**

Cavid BAĞIRZADƏ\*

**Giriş**

“Difai” partiyasının yaranması və fəaliyyəti ilə Azərbaycanda milli-siyasi intibah başlanmışdır. “Difai” partiyası Azərbaycanın ilk milli siyasi partiyası olmuşdur. “Difai” partiyasından əvvəl Gəncədə yaradılmış “Qeyrət” partiyası geniş və uzun müddət fəaliyyət göstərməmiş və milli siyasi partiya səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Ona görə ki, “Qeyrət” partiyasını yarananlar və onun üzvləri az keçməmiş, “Difai” partiyasının Gəncə komitəsini yaratmış, onun sıralarında cəmləşərək fəaliyyət göstərmişlər. Buna görə də “Difai” partiyasından aylar öncə yaradılmış “Qeyrət” partiyasını deyil, proqramı, məqsəd və məramı ilə Qafqazda müstəqil Azərbaycan Dövlətinin yaradılması kimi milli davası olan məhz “Difai” partiyasını Azərbaycanın ilk milli siyasi partiyası olaraq xarakterizə etmək olar. Azərbaycanda “Difai” partiyasınadək mövcud olan siyasi partiya və təşkilatların böyük əksəriyyəti Rusiyada yaranmış siyasi partiyaların təsiri ilə meydana çıxmış və ya Rusiyanın müxtəlif siyasi partiyalarının Bakı komitələri kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Çar Rusiyasının müstəmləkəsi altında olan Azərbaycanda müstəmləkəçiliyə qarşı inqilabi, siyasi mübarizə aparan “Difai” partiyasının başlıca hədəflərindən biri də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əldə olunması idi. Təsədüfi deyildir ki, ilk milli siyasi partiya olan “Difai” partiyasının yaranması ilə Azərbaycanın siyasi intibahı başlanmış, milli məzmununda inqilabi hərəkət yaranmış, partiyanın gizli siyasi fəaliyyəti ilə Milli Azadlıq Hərəkatının əsası qoyulmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, çar məmurları “Difai” partiyasını əksər hallarda inqilabçı təşkilat kimi xarakterizə etmişlər.

“Difai” partiyası azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınlarda ermənipərəst mövqe tutan və çox vaxt müsəlmanlara hücumlarda ermənilərlə birgə iştirak edən rus məmurlarına qarşı tədbir görür və partiyanın qərarı ilə rus məmurları öldürülürdü. Bütün bunları Azərbaycanda azadlıq uğrunda mübarizənin başlanğıcı kimi qiymətləndirə bilərik [3, s.125]. Bu dövrün polyakmənşəli amerikalı tədqiqatçısı Taudeş Svyatxovskinin qeyd etdiyi kimi, “Difai”

türk-erməni münaqişəsi nəticəsində yaransa da, özünün fəaliyyəti ilə Şeyx Şamildən sonrakı dövrdə müsəlman əhali tərəfindən özünə qarşı heç bir mütəşəkkil müqavimətə rast gəlməyən Çar rejiminə müti itaətkarlıq haqqında fikri alt-üst etdi. “Difai” faktiki olaraq hər hansı solçu fikirlərdən azad olan azərbaycanlıların ilk milli siyasi partiyası idi.

XX əsrin əvvəllərində, sosial, milli-demokratik hərəkətin güclü yüksəlişi dövründə Azərbaycanda yaranmış vəziyyət siyasi təşkilatların və partiyaaların formalaşması üçün obyektiv şərait yaratdı. Bəhs olunan dövrdə siyasi vəziyyətin gər

genişlənməsi, həmçinin 1905-1906-cı illərdə baş vermiş hadisələr nəticə etibarilə siyasi fəallığın və hərəkətin meydana çıxmasına gətirmişdi. Bu dövrdə sosial cəhətdən kifayət qədər rəngarəng olan, öz sıralarında əhalinin müxtəlif nümayəndələrini birləşdirən siyasi təşkilatlar, bütövlükdə, Azərbaycan cəmiyyətinin mənafeələrini ifadə etməyə çalışırdı. Partiya və proqramları ilkin illərdə hər cür hüquqsuzluq və məhdudiyyətlərlə dolu amansız şəraitdə, ağır müstəmləkə şəraitində yaşamış xalqın ümid və arzularını əks etdirirdi.

Əhməd Bəy Ağaoğlunun Siyasi Fəaliyyəti Və Rəhbərliyi ilə “Difai” Partiyasının Yaradılması

1905-ci ildə Azərbaycan torpaqlarında ermənilər azərbaycanlılara qarşı tarixdə misli görünməmiş şəkildə amansızcasına və ən vəhşi formada etnik təmizləmə, kütləvi qırğınlara başladılar. Bir tərəfdən də Çar məmurları ermənilərə böyük dəstək verirdilər. Belə bir vəziyyətdə müdafiəsiz və köməksiz xalqın vahid milli-siyasi partiyasının yaradılması zərurəti meydana çıxmışdı.

1906-cı ildə Tiflisdə keçirilmiş barışdırıcı qurultayın yekunlarından biri “Daşnaksütyun” və onun silahlı qüvvələrinə qarşı Azərbaycan tərəfindən özünə siyasi partiya və döyüş drujinaları yaratmaq zərurəti qarşısında qalmasına etiraf etməsi oldu [1, s.155]. Şübhəsiz, bu hadisəyə qədər, artıq Azərbaycanın vətənpərvər, milli-demokratik hərəkətinin görkəmli nümayəndələri “Difai” partiyasını yaratmışdılar. “Difai” partiyasının əsasını Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi Əhməd bəy Ağaoğlu qoymuşdu. Partiyanın yaradılmasından əvvəl böyük hazırlıq və izahat işi aparılmışdı. Azərbaycanın bir çox bölgələrində təsis yığıncaqları keçirilir, bunların nəticəsində partiyanın komissiyaları adlanan bölmələri yaradılırdı [6, s.123]. Buna görə də Əhməd bəy Ağaoğlu Şuşa və Gəncədə olmuş, bu şəhərlərin görkəmli və nüfuzlu şəxsləri ilə, ziyalıları ilə görüşmüş, müzakirələr apararaq müəyyən qərarlar qəbul etmişdilər. Bu qərarlar onların fikir və arzularının ifadəsi kimi başlıca əməl və fəaliyyətlərinə çevrilirdi.

“Difai” partiyasının yaranması tarixi ilə bağlı mövcud tarixi ədəbiyyatda müxtəlif fikir və rəylər vardır. Doğrudur, “Difai” partiyası ilə bağlı məlumatlar heç də kifayət qədər deyildi. Bununla belə, partiyanın yaranma tarixini

dəqiqləşdirmək mümkündür. Hüseyn Baykara və Mirzə Bala Məmmədzadə “Difai” partiyasının 1905-ci ildə yaradıldığını qeyd etmişdilər. “Difai” partiyası 1906-cı ildə Şuşada Əhməd bəy Ağaoğlu tərəfindən yaradılmışdır [7, s. 305]. 1908-ci il 14 mart tarixli məlumatda “Difai” müsəlman inqilabi partiyasının 1906-cı ildə yaradıldığı göstərilir. Məlumatda Əhməd bəy Ağaoğlu başda olmaqla, Mərkəzi Komitə üzvlərinin Zaqafqaziyadan (Cənubi Qafqazdan) çıxarılmasının zəruriliyi bildirilir [7, s. 306-307]. İ.Bağirova yazır ki, Qafqaz ümummüsəlman müdafiə komitəsi “Difai”nin yaranmasını bildirən intibahnamələr 1906-cı ilin oktyabr ayının ortalarında Tiflis, Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında peyda olmuşdu [8, s.171]. T.Əzizov “Difai” partiyasının 1905-ci ilin axırlarında Gəncədə təsis olunduğunu göstərmişdi [4, s. 93]. Tədqiqatçılardan D.Seyidzadə

isə partiyanın 1906-cı ilin avqust-sentyabrında Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında təşkil olunduğunu yazmışdır [6, s. 122]. Tədqiqatçı 1905-ci ilin payızında Bakıda müdafiə cəmiyyətinin yaradılmasından bəhs edir, lakin həmin komitənin “Difai” partiyası olduğunu qeyd etmir [2, s.47]. 1905-ci ilin payızında “Milli müdafiə cəmiyyəti və müsəlman zadəganlarının, ziyalıların və yuxarı təbəqələrinin ittifaqı” yarandı. “Kaspi” qəzetinin 27 noyabr 1905-ci il tarixli sayında bu təşkilat “Birləşmiş müsəlman ziyalıların xalq müdafiəsi komitəsi” adlandırılmışdır.

D.Seyidzadə qeyd edir ki, bu təşkilatın fəaliyyəti barədə yeganə, lakin kifayət qədər əhəmiyyətli fakt onun nəşr etdiyi “Bakı şəhərinin zadəganlarına və nüfuzlu şəxslərinə müraciəti”dir. Müraciət müəllifləri hökumətə qarşı yönəlmiş azadlıq hərəkatına rəğbət bəslədiklərini bildirirdilər. Müraciətdə qeyd olunurdu ki, bu hərəkatdan müsəlmanlara qarşı istifadə olunmasına cəhd göstərilərsə, cəmiyyətdə birləşmiş qüvvələr bunu qəti dəf edəcəklər [6, s.122; 1, s. 155]. Eyni müraciətin “Kaspi” və “Həyat” qəzetlərində müxtəlif təşkilatlar adından dərc olunması onların eyni bir təşkilat olduğuna şübhə doğurmurdu.

“Difai” partiyasının 1906-cı ildə Şuşada yaradıldığını qeyd edən S.Süleymanova elə həmin tədqiqat əsərində digər arxiv sənədlərinə istinad edərək yazır ki, Tiflis məhkəmə palatasının 1909-cu il 9 mart tarixli ittihamnaməsinə əsasən, Şuşa və Ağdam komitələri üzvlərinin bir qismi 1905-ci ildən müsəlman “Difai” partiyası və “Qarabağ məclisi”nə daxil olaraq, dövlət ictimai quruluşunu yıxmağa yönəldilmiş cinayətkar məqsəd güddüyünə görə məsuliyyətə cəlb olunmuşdu [7, s.312]. Buradan bir daha aydın olur ki, “Difai” partiyası 1905-ci ildə fəaliyyət göstərmiş və partiya 1905-ci ildə yaradılmışdır. Belə hesab etmək olar ki, “Difai” partiyasının Şuşa komitəsinin – “Qarabağ Birlik Məclisi”nin təsis edilməsi “Difai” partiyasının yaradılması tarixi kimi götürülmüşdür.

“Difai” partiyasının 1906-cı ildə yaradıldığı fikrini irəli sürmüş tədqiqatçılar partiya ilə bağlı 1906-cı ilə aid sənədə istinad etmişlər. Belə hesab etmək olar ki, “Difai” partiyası ilə bağlı sənədin 1906-cı ilə aid olması partiyanın məhz 1906-cı ildə yaradıldığını təsdiq edə bilməz. “Difai” partiyası öz mövcudluğunu və fəaliyyətini ciddi-cəhdlə dövlət orqanlarından gizli saxlamışdır. Çar Rusiyasının dövlət orqanları və dövlət məmurları gizli fəaliyyət göstərən partiya haqqında məlumatları 1906-cı ildə əldə etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, 1906-cı ildə “Difai” partiyasının geniş şəkildə təşkilatlanması prosesi getmişdir. Nəticə etibarilə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində “Difai” partiyasının yerli komitələri yaradılmışdı. “Difai” partiyasının yerli təşkilat komitələrinin əksəriyyəti Gəncə (o zaman rəsmi olaraq Yelizavetpol) quberniyasında yerləşirdi.

“Difai” partiyası (“Fədai” fırqəsi) yarandığı dövrdə, 1905-ci ildə bir bəyannamə nəşr etdirmişdi. Bu bəyannamə “16 mart 1912 ci il №A/593” qeydi ilə Qafqaz canişinliyinin dəftərxanasının arxivinə daxil edilmişdir. Bəyannamədə deyilirdi: “Mütəşəkkil hərbi qüvvəyə malik, eyni zamanda, yeni silahlarla, hətta toplarla təchiz edilmiş “Daşnaksütyun” partiyası bir tərəfdən silah gücü ilə bütün erməniləri, digər tərəfdən, Qafqaz hökumətini özünə tabe edib, ən ümdə məqsədlərinə nail olmağa çalışır. Onların əsas məqsədi Qafqazda yaşayan türk müsəlmanları qırıqdan sonra onların torpağını işğal etməkdir. Ermənilərin məqsədinə nail olduqdan sonra fikirləri Qafqazda erməni xalqı üçün milli, müstəqil bir dövlət yaratmaqdır. Partiyamızın əsas məqsədi Qafqazda yaşayan bütün xalqlar arasında səmimi dostluq və birlik yaratmaqdır. Hərgah “Daşnaksütyun” partiyası namus və səmimiyyətlə öz hərəkət və fəaliyyətlərinin həqiqi proqramını aşkar söylərsə, bu proqram Qafqazda yaşayan bütün millətlərin azadlıq və müstəqilliyinə xələl gətirmirsə, o zaman biz öz birlik əlimizi həmişə ona uzatmağa hazırıq. Əksinə, əvvəllər olduğu kimi, müsəlmanların üzərinə xain və qəddarcasına hücumlar edərsə, bizdən layiqli cavab alar və Qafqaz başdan-başa bitməz-tükənməz qanlı səhnə halına düşər. “Daşnaksütyun” partiyası əmin olsun ki, biz öz millətimizin bədbəxtliyi üzərində erməni millətinin səadət və xoşbəxtlik qurmasına heç vaxt yol vermərik. Özlərini müsəlman rəhbərləri hesab edib, əslində isə xalqın məhvi üçün işləyən cənablarla da belə rəftar olunacaq. Partiyanın qılıncı onların cinayətkar başları üzərindən daim asılı olacaq və bütün hərəkətlərinə görə onları amansız intiqam gözləyir. Partiya, xüsusilə xalq arasında nifaq salıb düşmənçilik edən partiyalar yaradanları, xalqın əzilməsində hökumətə yarananları, müsəlmanların siyasi və elmi tərəqqisinə maneə törədənləri amansızcasına təqib edəcək. “Difai” partiyasının qısa proqramı budur” [3, s.121-122; 7, s. 304]. Bu Bəyannamə “Difai” partiyasının nəşr etdirdiyi ilk bəyannamələrdən biri olmuşdur.

Bu Bəyannaməni həm də partiyanın qısa proqramı kimi də xarakterizə etmək olar.

“Difai” partiyasının yaranma tarixi ilə bağlı tədqiqatçıların fikirləri, göstəriləyi kimi, ziddiyyətli xarakter daşıyır. Göstərilən faktlar, nəşr edilmiş bəyannamə və müraciətlər, hadisələrin gedişatının təhlilindən məlum olur ki, “Difai” partiyası 1905-ci ilin payızında Əhməd bəy Ağaoğlu tərəfindən məsləkdaşları ilə birlikdə, xüsusilə də Məhəmməd Həsən Hacınski ilə Bakıda yaradılmışdır. 1905-ci ilin fevralından başlayaraq, Bakıda, sonrakı aylarda isə müxtəlif qəzalarda Azərbaycan türklərinə qarşı rus məmurlarının hərtərəfli dəstəyi ilə ermənilərin amansız hücumları başlayır. Müdafiəsiz xalq qırğınlarından müdafiə etmək, onun hüquqları uğrunda mübarizə aparmaq məqsədilə milli-siyasi partiya kimi “Difai”, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1905-ci ilin payızında yaradılmışdır. Yəni qırğınlar 1905-ci ilin əvvəllərində başlanmış, həmin ilin payızınadək geniş vüsət almışdır. Qırğınların səngimədiyi, əksinə, artdığı bir şəraitdə “Difai” partiyasının yaradılması zərurəti ortaya çıxır və yaranır. Bundan başqa, Yusif Akçura da partiyanın 1905-ci ildə Bakıda Əhməd bəy Ağaoğlu tərəfindən yaradıldığını yazır [3, s.121]. Şübhəsiz, o dövrdə yaşamış və Əhməd bəy Ağaoğlu ilə müəyyən əlaqəsi və tanışlığı olan Yusif Akçura səhvə yol verə bilməzdi və yaddaşı onu aldatmazdı. Həmçinin yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bir çox tədqiqatçılar partiyanın 1905-ci ildə yaranması faktı üzərində birləşirlər. 1905-ci ilin payızında Bakıda yaradılmış partiyanın 1905-ci ilin sonları – 1906-cı ilin əvvəllərində ilk əvvəllər Şuşa və Gəncə komitələri yaradılmışdır. Bu vaxt Əhməd bəy Ağaoğlu Şuşa və Gəncədə olmuş, buradakı ziyalılar, şəhərin yuxarı təbəqəsinin nümayəndələri ilə görüşlər keçirmişdir. Ümumiyyətlə, partiyanın Şuşa və Gəncə komitələri mühüm fəaliyyət göstərmişdir.

“Difai” partiyasının 1906-cı ildə yaranmasını iddia edənlər o arxiv sənədlərinə istinad edirlər ki, partiyanın 1906-cı ildəki fəaliyyəti ilə bağlı polis departamentinə daxil olan məlumatlardır. Belə məlumatlardan biri də aşağıdakıdır: Bakı Quberniyası Jandarm İdarəsi rəisinin Polis Departamentinə 15 oktyabr 1906-cı il tarixli məlumatından: “Aldığım çoxsaylı məlumatlara görə, Qafqazda “Difai” Ümummüsəlman Komitəsi yaradılıb” [2, s. 50]. Bir fakt da bizə yaxşı məlumdur ki, 1906-cı ildən etibarən çarizmin dövlət orqanları “Difai” partiyasının fəaliyyətinə qarşı, difaiçilərə qarşı axtarış apararaq, onları təqib etmişlər. Bildiyimiz kimi, difaiçilər Milli-Azadlıq Hərəkatının aparıcı qüvvələri olan görkəmli Azərbaycan ziyalıları idilər. 1905-ci ilin payızında Bakıda yaradılmış partiya özünün yerlərdəki təşkilat komitələrini 1906-cı ildə yarada bilmiş və bu dövrdən etibarən geniş fəaliyyətə başlamışdı. “Difai” partiyası, məlum olduğu kimi, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında böyük nüfuz qazanmışdı və xalq difaiçiləri dövlət orqanlarından gizlədirdi. Hər hansı

məlumatı polis departamentinə və ya digər orqanlara çatdıran şəxslər satqınlıqda, xəyanətdə təqsirləndirilirdilər. Geniş xalq kütlələri içərisində böyük nüfuz qazanan milli siyasi partiya “Difai”nin həm də geniş sosial bazası var idi.

“Difai” partiyasının sosial bazasını, əsasən, cəmiyyətin orta təbəqələrinə mənsub şəxslər – xırda və orta burjuazianın nümayəndələri, tacirlər, ziyalılar, kəndlilər, tələbələr, qismən də həkim, vəkil, müəllim, jurnalistlər təşkil edirdi. Xan və bəylər üçün partiyanın qapıları bağlı idi. Bu milli partiya iri kapitalistlərlə qismən bağlı olan liberal-demokratik əhval-ruhiyyəli Azərbaycan ziyalılarının o dövrdə ən kütləvi və nüfuzlu siyasi təşkilatı idi [6, s. 126; 7, s. 300]. Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı və xalis avropasayaq milli burjuazianın yaranması onun Avropada olduğu kimi, milli hərəkətin başına keçməsinə səbəb oldu. İctimai-siyasi cərəyanların inkişafı xırda burjuazianın inqilabi hərəkətdə qoşulmasına gətirib çıxardı. Erməni-azərbaycanlı münaqişəsi isə iri və xırda burjuazianı vahid milli hərəkətdə birləşdirirdi [7, s. 300]. “Difai” partiyası məhz belə bir tarixi dövrdə zərurətdən doğaraq meydana gəlmişdi. Partiyanın yaradıcıları cəmiyyətin yuxarı təbəqələri olsa da, partiya sosial cəhətdən bütövlükdə xalqın, Azərbaycan türklərinin milli maraqlarını özündə ehtiva edirdi. “Difai” partiyası ilk milli-siyasi partiya idi və onun milli hərəkət, milli azadlıq və ictimai fikir tariximizdə müstəsna yeri vardır.

### “Difai” Partiyasının Proqramı Haqqında

Azərbaycanın milli-azadlığı, milli istiqlalı uğrunda mübarizə tarixi “Difai” ilə başlayır desək, heç şübhəsiz, səhv etmərik. İlk dəfə olaraq Azərbaycanın, Qafqazın türk-müsəlman ərazisi əhatə olunmaqla müstəqil dövlətin yaradılması Birinci Dünya müharibəsi illərində “Difai”nin siyasi fəaliyyətinin başlıca məqsədi olmuşdur [2, s. 53]. “Difai” partiyası və onun yerli bölmələri əhali arasında böyük nüfuz qazanmışdı. Çar məmurları qeyd edirdilər ki, bu partiyanın mövcud olduğu vaxt ərzində yerli əhəlinin ictimai işlərə marağı xeyli artmışdır, indi əhali hakimiyyət orqanlarından daha çox partiyanın komitələrinə müraciət edir. Bundan başqa, onları belə bir fakt da narahat edir ki, müsəlmanlar təbliğatın təsiri ilə birləşəndə, zehni cəhətdən inkişaf edəndə və “şüurlu” olanda partiya, şübhəsiz ki, dövlət əleyhinə məqsədlərini də təbliğ etməyə başlayacaqdır [6, s. 126].

Məlum olduğu kimi, “Difai” partiyasının yerli komitələri içərisində Şuşa və Gəncə təşkilatları xüsusilə seçilmiş və geniş fəaliyyət göstərmişdir. Bu komitələrin fəaliyyəti 1906-1907-ci illərdə geniş vüsət almış, Birinci Dünya müharibəsi illərində Gəncə Komitəsi müstəqil Azərbaycan Dövlətinin yaradılması uğrunda mübarizə aparmışdır. 1906-1907-ci illərdə partiyanın Şuşa Komitəsi (və ya “Qarabağ Birlik Məclisi”) geniş fəaliyyət göstərmiş, müvafiq



proqram qəbul etmişdi. Bu proqramı “Difai”nin proqramı kimi də xarakterizə etmək olar. Daha doğrusu, bu proqram və nəşr edilmiş bəyannamələr “Difai”nin məram və məqsədlərini, ideyalarını əks etdirirdi. Qeyd edək ki, “Qarabağ Birlik Məclisi”nin proqramı hifz olunaraq dövrümüzə gəlib çıxmışdır. Bu proqram partiyanın genişlənmiş və tamamlanmış proqramıdır. Proqram 53 bənddən ibarətdir [6, s. 128]. Tədqiqatçı S.Süleymanova proqramın 52 bənddən ibarət olduğunu yazır [7, s. 312]. Proqramda “müsəlmanlar arasında milli mənlilik şüurunun inkişaf etdirilməsi” vəzifəsi qoyulur və müsəlmanlar birliyə çağırılırdı. Proqramda belə hesab olunurdu ki, məhz müsəlmanların birliyi onların əmlak toxunulmazlığının, maddi fərvanlıqlığının, mədəni inkişafının və milli azadlığının qorunub saxlanılmasının rəhnidir. Proqram təşkilatın nizamnamə prinsiplərini müəyyən edirdi [6, s.128]. Həmçinin proqramda göstərilirdi ki, biz bütün müsəlman əhalisi tərəfindən seçilmiş üzvlər müsəlman qardaşlarımıza bildiririk ki, bu proqramın maddələri həyata keçirilmək üçündür və bu maddələri yerinə yetirməkdən boyun qaçıran şəxslər “millət xaini” hesab olunub cəzalandırılacaqlar.

“Difai” partiyası aqrar məsələlərdə sosial ədalət prinsiplərini rəhbər tuturdu və bu prinsiplər sosial-demokratların prinsipləri ilə eynilik təşkil edirdi. Bu, o demək deyildi ki, bütün bəylərə, mülkədarlara münasibətdə sosial-demokratların prinsiplərini qəbul etmişdilər. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan kəndində sosial-iqtisadi münasibətlər heç də ürəkəçən deyildi. Bəzi bəylər, mülkədarlar, həmçinin kəndxudalar xalq kütlələri ilə pis davranır, kəndliləri istismar edirdilər. Xalqın böyük kütləsini təşkil edən kəndlilərin sosial-iqtisadi cəhətdən əzilməsi, hüquqlarının tapdalanması, ictimai və siyasi, həmçinin mənlilik şüuru məsələləri milli-siyasi partiya kimi, “Difai”nin proqramının müddəalarına daxil idi [2, s. 54-55]. “Difai” partiyasının proqramında həm siyasi məqsədlər, həm də əxlaqi normalar göstərilirdi. Partiya millətlər arasında münasibətləri müəyyən edir, millətlərarası qırğına qarşı çıxırdı. Milli ədavəti qızıqsıdırmağa görə məsuliyyət, pul qoparmağa, hakimiyyətdən sui-istifadəyə, andı pozmağa, intriqaya, qiymətlərin əsassız qaldırılmasına görə cərimələr və s. haqqında partiyanın müddəaları sübut edir ki, partiya şüurluluq, mütəşəkkillik, məsuliyyət ünsürlərinin kütlələrin şüuruna yeridilməsi üçün addımlar atmış, siyasi mədəniyyət, insanların birgə yaşaması və qarşılıqlı hörmət, yardım normalarının tərbiyə olunmasına cəhd göstərmişdir. “Difai” partiyası və onun yerli komitələri, xüsusilə “Qarabağ Birlik Məclisi” qanunçuluq və hüquqi qaydaların cəmiyyət həyatına daxil edilməsi sahəsində ilk addımları atırdı. Proqram qadın təhsili də daxil olmaqla, məktəblər şəbəkəsinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Bu sənəddə ticarət, istehsalat və məhsul satışında qaydalar və sabitlik yaratmaq, həmçinin cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatı ilə bağlı məsələlərin həllini partiyanın əlində cəmləşdirmək barədə də müddəa var idi.

Partiyanın proqramı, bir növ, cəmiyyətin əmin-amanlıq və qanunçuluq prinsipləri əsasında yenidən qurulması proqramı idi və kütlələrin siyasi oyanışına kömək edirdi. Bunlardan başqa, haqq-ədalətin qorunması, kasıblara qayğı göstərilməsi, xeyriyyəçilik məsələləri də partiyanın proqramında və fəaliyyətində öz əksini tapmışdır. Həmçinin partiyanın yerli komitələrinin ümumi yığıncağında seçkili orqanlara seçki məsələlərinə də baxılırdı. Komitənin razılığı olmadan heç kim Dumaya seçilə bilməzdi.

“Difai” partiyasının 1906-cı ilin oktyabrında “İrşad” qəzetində dərc edilmiş proqramında bölgədə yaranmış, Azərbaycan xalqını təqiblərə və məhv olmağa məruz qoyan siyasi şəraitin səciyyəsi verilirdi. Millətlərarası toqquşmalar və kütlələrin avamlığı yaranmış vəziyyətin başlıca səbəbləri sayılırdı. Partiya maarifi və əhalinin mənafeyinin müdafiəsini məqsədə çatmaq üçün zəruri şərt sayırdı və bu, partiyanın möhüründə də əks olunurdu. Möhürün üzərində altıguşəli ulduzla aypara, çarpazlaşmış iki qılınc təsvir edilmiş və “Difai – Mübariz milli fırqəsi” sözləri həkk edilmişdi. “Difai”nin vərəqələrində hər bir əkinçinin arzusu – “Torpaq zəhmətkeş sinfə məxsus olmalıdır” tələbi də öz əksini tapırdı [1, s.144]. “Difai” partiyasının təşkilatçıları qarşıya qoyduqları siyasi məqsəd və vəzifələri kütlələrin dərk edib həyata keçirmələri üçün onlarda müəyyən şüur və siyasi mədəniyyət səviyyəsi olmasının zəruriliyini çox düzgün anlayırdı. Buna görə də əhali içərisində geniş maarifçilik işi aparır, mədəni-maarif cəmiyyətinin imkanlarından istifadə edir, siyasi ədəbiyyat yayırdılar [1, s. 144; 6, s. 125]. “Difai” partiyası Azərbaycan xalqının, Qafqaz müsəlmanlarının çarizmin ağır müstəmləkəsi dövründə mənafeyini müdafiə etmiş, onun azadlığı uğrunda çətin mübarizə yolu keçmişdir.

## Nəticə

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş, Milli Azadlıq Hərəkatının önündə getmiş, bu dövrdə ictimai-siyasi fikrin formalaşmasında və təşkilatlanmasında mühüm rol oynamış, Azərbaycanın azadlıq hərəkatının təşkilatlanmasını həyata keçirmiş “Difai” partiyasının yaranması ilə bağlı elmi ədəbiyyatda fərqli fikirlərin olmasına baxmayaraq, partiya görkəmli ictimai xadim Əhməd bəy Ağaoğlunun rəhbərliyi və məsləkdəşlərinin iştirakı ilə 1905-ci ilin payızında Bakıda yaradılmışdır. “Difai” partiyasının yerli komitələri içərisində fəaliyyəti ilə Şuşa və Gəncə təşkilatları xüsusilə seçilmişdir. Qafqazda müstəqil Azərbaycan Dövlətinin yaradılması ideyası da “Difai” partiyasının adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır. “Difai” partiyasının yaranması və fəaliyyəti ilə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi intibah başlanmışdır. “Difai” partiyası ilk milli siyasi partiya olmuşdur. “Difai” partiyasının başlıca məqsədi Azərbaycan türklərini, eləcə də Qafqazın müsəlman əhalisini çarizmin



ağır müstəmləkəsi altında əzilməkdən xilas etmək, onun hüquqları uğrunda mübarizə aparmaqdan ibarət olmuşdur.

### Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. (2008). 7 cildə, V c., Bakı: Elm nəşriyyatı, İllüstrasiya, (696 səh.+40 səh.).
2. Bağırzadə C.V. (2006). Difai partiyası: yaranması və fəaliyyəti. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, (116 s.)
3. Baykara Hüseyn. (1992). Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, (276 s.).
4. Əzizov T.Ə. (1997). Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Zaman, (256 s.).
5. Məmmədzadə Mirzə Bala. (1992). Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat nəşriyyatı, (248 s.).
6. Seyidzadə D.B. (1998). Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: Azərbaycan Respublikası Kitab Cəmiyyəti nəşri, (256 s.).
7. Süleymanova S.Y. (1999). Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, (422 s.).
8. Багирова И.С. (1997). Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку: Элм, (336 с.)

### Xülasə

“Difai” partiyasının yaranması tarixi ilə bağlı mövcud ədəbiyyatda müxtəlif fikir və rəylər vardır. Doğrudur, “Difai” partiyası ilə bağlı məlumatlar heç də kifayət qədər deyil. Bununla belə, partiyanın yaranma tarixini dəqiqləşdirmək mümkündür. Hüseyn Baykara, Yusif Akçura və Mirzə Bala Məmmədzadə “Difai” partiyasının 1905-ci ildə yaradıldığını qeyd etmişlər. Tədqiqatçılardan A.Balayev, T.Svyatxovski partiyanın 1905-ci ildə, D.Seyidzadə, X.Məmmədov, İ.Bağirova, S.Süleymanova isə 1906-cı ildə yaradıldığı fikrini irəli sürmüşlər. T.Əzizov “Difai” partiyasının 1905-ci ilin axırlarında Gəncədə tə-

sis olunduğunu göstərmişdir. 1905-ci ilin payızında “Milli müdafiə cəmiyyəti və müsəlman zadəganlarının, ziyalılarının və yuxarı təbəqələrinin ittifaqı” yaradıldı. “Kaspi” qəzetinin 27 noyabr 1905-ci il tarixli sayında bu təşkilat “Birləşmiş müsəlman ziyalıların xalq müdafiəsi komitəsi” adlandırılmışdı. Eyni müraciətin “Kaspi” və “Həyat” qəzetlərində müxtəlif təşkilatlar adından dərc olunması isə onların eyni təşkilat olduğuna şübhə doğurmurdu.

Təşkilatın “Həyat” qəzetinin 30 noyabr 1905-ci il tarixli sayında getmiş adı bu cəmiyyətdə iştirak etmiş sosial qüvvələri açıb göstərirdi.

Adından da göründüyü kimi, bu cəmiyyətdə Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrinin və ziyalıların nümayəndələri birləşmişdilər. Yusif Akçura bu təşkilatı Əhməd bəy Ağaoğlunun Bakıda gizli olaraq 1905-ci ildə yaratdığı “Fədai” cəmiyyəti adlandırmışdı. Yeddicildlik “Azərbaycan tarixi”nin V cildində göstərilir ki, “Difai” partiyası 1906-cı ilin avqust və sentyabr aylarında Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında meydana çıxmışdır. 1964-cü ildə çap olunmuş üçcildlik “Azərbaycan tarixi”nin II cildində isə partiyanın 1905-ci ilin payızında Şuşa, Cavanşir, Karyagin və başqa qəzalarda meydana çıxdığı qeyd edilmişdir.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş, Milli Azadlıq Hərəkatının önündə getmiş, bu dövrdə ictimai-siyasi məfkurənin formalaşmasında və təşəkkülündə mühüm rol oynamış, Azərbaycanın azadlıq hərəkatının təşkilatlanmasını həyata keçirmiş “Difai” partiyasının yaranması ilə bağlı elmi ədəbiyyatda fərqli fikirlərin olmasına baxmayaraq, partiya görkəmli ictimai xadim Əhməd bəy Ağaoğlunun rəhbərliyi və məsləkdəşlərinin iştirakı ilə 1905-ci ilin payızında Bakıda yaradılmışdır.

Açar Sözlər: Əhməd Bəy Ağaoğlu, “Difai” Partiyası, Milli Siyasi Partiya, “Qarabağ Birlik Məclisi”, Gəncə Komitəsi, Azərbaycan Siyasi İntibahı.

Важный Этап Политической Деятельности Ахмеда Бека Агаоглу: Создание И Программа Партии «Дифаи»

## Резюме

В имеющейся исторической литературе существуют разные взгляды в связи с историей создания партии «Дифаи». Правда, не имеется достаточной информации о партии «Дифаи». Тем не менее, можно уточнить дату создания партии. Гусейн Байкара, Юсиф Акчур и Мирза Бала Мамедзаде отметили, что партия «Дифаи» была основана в 1905 году. Исследователи А.Балаев и Т.Святоховский предположили, что партия была основана в 1905 году, а Д.Сеидзаде, Х.Мамедов, И.Багирова и С.Сулеманова - в 1906 году. Т. Азизов отметил, что партия «Дифаи» была учреждена в конце 1905 года в Гяндже. Осенью 1905 года было

создано «Общество национальной обороны и Союз мусульманской знати, интеллигенции и высших слоев общества». В номере газеты «Каспий» от 27 ноября 1905 года он назвал эту организацию Комитетом объединенной мусульманской интеллигенции по защите народа. А тот факт, что одно и то же обращение было опубликовано в газетах «Каспий» и «Хаят» от имени различных организаций, не вызывали сомнений в том, что они являются одной и той же организацией. Название организации, опубликованное в газете «Хаят» от 30 ноября 1905 года, еще более открыто показало социальные силы, участвовавших в этом обществе. Как видно из названия, в этом обществе были объединены представители

высших социальных слоев и интеллигенции Азербайджана. Юсиф Акчура назвал организацию «Фадаи», тайно созданную Ахмед беком Агаоглу в 1905 году в Баку. А в V томе семитомной книги «История Азербайджана» показано, что партия «Дифаи» была образована в августе и сентябре 1906 года в Бакинской и Елизаветпольской губерниях. Во II томе трехтомной книги «История Азербайджана», опубликованном в 1964 году, было отмечено, что партия была создана осенью 1905 года в Шушинском, Джаванширском, Карягинском и других уездах.

Таким образом, несмотря на различные взгляды в научной литературе о появлении партии Дифаи, действовавшей в начале XX века, руководящей национально-освободительным движением и сыгравшей важную роль в формировании и организации общественно-политической идеологии в этот период, организовавшей освободительное движение в Азербайджане, она была основана осенью 1905 года в Баку при руководстве видного общественного деятеля Ахмед бека Агаоглу и участии его единомышленников.

Ключевые Слова: Ахмед Бек Агаоглу, Партия «Дифаи», Национальная Политическая Партия, «Карабахский Меджлис Единства», Гянджинский Комитет, Политическое Возрождение Азербайджана

## Summary

An Important Stage In The Political Activities Of Ahmad Aghaoghlu: The Creation And Program Of The “Difai” Party

In the available historical literature there are different views in connection with the history of the creation of the “Difai” party. True, there is not enough information about the “Difai” party. However, we can specify the date of creation of the party. Huseyn Baykara, Yusif Akchura and Mirza Bala Mammadzada noted that the “Difai” party was founded in 1905. Researchers A.Bala-

yev and T.Svyatokhovskiy suggested that the party was founded in 1905, and D.Seidzade, Kh.Mamedov, I.Baghirova and S.Suleymanova suggested that the party was founded in 1906. T.Azizov noted that the “Difai” party was established at the end of 1905 in Ganja. The “National Defense Society and the Union of Muslim Nobles, Intellectuals and the Upper Society” was created in fall of 1905. In the issue of the Caspian newspaper of November 27, 1905, he called this organization the Committee of the United Muslim intellectuals for the protection of the people. And the fact that the same appeal was published in the “Caspian” and “Hayat” newspapers on behalf of various organizations did not raise doubts that they are the same organization. The name of the organization, published in the “Hayat” newspaper on November 30, 1905, even more openly showed the social forces that participated in this society. As the name implies, representatives of the higher social strata and intellectuals of Azerbaijan were united in this society. Yusif Akchura named the “Fadai” organization, secretly created by Ahmad Aghaoghlu in 1905 in Baku. And in the V

volume of the seven-volume “History of Azerbaijan” book it was shown that the party “Difai” was formed in August and September 1906 in the Baku and Yelizavetpol provinces. In the second volume of the three-volume “History of Azerbaijan” book published in 1964, it was noted that the party was created in the fall of 1905 in Shusha, Javanshir, Karjaginsky and other counties.

Thus, despite the various views in the scientific literature on the emergence of the “Difai” party, which operated at the beginning of the 20th century, led the national liberation movement and played an important role in the formation and organization of the sociopolitical ideology during this period, which organized the liberation movement in Azerbaijan, it was founded in the fall of 1905 in Baku under the leadership of a prominent public figure Ahmad Aghaoghlu and the participation of his like-minded people.

**Keywords:** Ahmad Aghaoghlu, “Difai” Party, National Political Party, Karabakh Majlis Of Unity, Ganja Committee, Political Revival Of Azerbaijan